

Վարդի Բէշիշեան, *Հալէպի Հայկական Գաղթօճախի Հասարակական-Մշակութային Կազմակերպութիւնները (1846-1915)*, Գեորգ Մելիտինցի Գրական Մրցանակի հրատարակութիւն, Անթիլիաս, 2001, 280 էջ:

Հայ եւ օտար մասնագիտական գրականութեան մէջ, շատ քան գրուած է հալէպահայ մայր գաղթօճախի պատմութեան մասին: Առկայ են հարիւրաւոր յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ, յուշագրութիւններ, առանձին հարցերու նուիրուած մենագրութիւններ, մամուլի էջերուն ցրուած քոթակցութիւններ, ճանապարհորդական գրառումներ:

Առանձնապէս պէտք է յիշել անոնցմէ երկուրը՝ Արտատագդ Արք. Սիւրմէ-եանի *Պատմութիւն Հալէպի Հայոց (Զննական) 1355-1908* գիրքին Գ. հատորը (Փարիզ, 1950, 996 էջ) եւ Յովհաննէս (Օննիկ) Թովուզեանի *Միլիայի եւ Լիբանանի Հայկական Գաղթօջախների Պատմութիւն (1841-1946)* (Երեւան, 1986, 372 էջ) գիրքերը: Յիշեալներէն առաջինը եթէ խոցելի է ինչ-ինչ կողմերով ու չի դիմաւոր խիստ քննադատութեան, ապա երկրորդը՝ որքան ալ պատ-րաստուած լլայ գիտական բարեխղճութեամբ, կ'ընդգրկէ մեղ ժամանակաշրջան մը միայն եւ չ'ուրուագծեր գաղութին ամբողջական պատմութիւնը: Այն-պէս որ, գաղութի պատմութեան առնչուող բազմաթիւ կարեւոր հարցեր ու երե-ւոյթներ հայ պատմագրութեան կողմէ տակաւին հարկ եղած լուսաբանման չեն արժանացած ու կը սպասեն իրենց պատմաբանին:

Այս ուղղութեամբ կատարուած կարեւոր իրագործում մը եղաւ վերջերս հրատարակուած գրախօսուող հատորը, որ եկաւ միանալու Սիւրմէեանի ու Թովուզեանի գործերուն ու զգալի քան մը զոցեց գաղթօճախի պատմութեան նուիրուած առկայ գրականութեան մէջ:

Հեղինակը՝ Վարդի Բէշիշեան, բնիկ երեւանցի, աւարտած է Երեւանի Պե-տական Համալսարանի բանասիրութեան ճիւղը Մագիստրոս Արուեստից տիւրողտով, եւ աւելի քան տասնամեակէ մը ի վեր Հալէպ հաստատուելով հա-լէպահայ հին գաղութին մշակութային կեանքը ընտրած է իրեն որպէս հետա-քրքրութեան ծիր, այդ ուղղութեամբ սփիւռքահայ ու հայրենի մամուլին մէջ լոյս ընծայելով բազմաթիւ յօդուածներ եւ ուսումնասիրութիւններ:

Գաղութի պատմութեան նուիրուած առաջին գործը չէ Բէշիշեանի այս հա-տորը, քայքայ այն իր բովանդակութեամբ եւ մանաւանդ ընդգրկումով կու գայ զոցելու զգալի քան մը, ներկայացնելով 1846-1915 ժամանակաշրջանին Հալէ-պի մէջ գործած 48 կազմակերպութիւններու պատմութիւնը, կազմակերպու-թիւններ՝ որոնք մեծ մասամբ անժամօք մնացած էին ցարդ, ու այս գիրքով է որ առաջին անգամ լոյսին կու գան, իրենց հետ բերելով յանուն հայ դպրոցի ու հայրենի օճախի լուսաւորման գործած տասնեակ մը մարդոց նուիրումին, զո-հաբերութեան ու սխրանքին պատմութիւնը:

Ի սկզբանե ըսենք, որ Սիւրմէեանի նշեալ աշխատասիրութեան մէջ Քէշիշեանի յիշատակած 48 կազմակերպութիւններէն խօսուած է միայն երեքին մասին, Թափուզեանի մօտ՝ միայն եօթի, իսկ Հ. Եփրեմ վրդ. Պօղոսեանի մօտ (Պօղոսեան առանձին գլուխով չէ ներկայացուցած հալէպահայ միութիւնները, այլ կողմնակի՝ գաւառի քաղաքներուն ու գիւղերուն մասին խօսած ժամանակ միայն)՝ իննի՝: Այնպէս որ, եթէ Սիւրմէեանի եւ Թափուզեանի մօտ եղող կրկնութիւններն ալ ի մտի ունենանք, գրախօսուող հատորը լոյսին կը բերէ ցարդ բոլորովին անծանօթ 31 կազմակերպութիւններ՝ իրենց գործունէութեան զանազան ոլորտներով ու մանրամասնութիւններով: Պիտի չմոռնալ նաեւ, որ վերոյիշեալ երեք հեղինակներն ալ նիւթին ամերադարձած են շատ հարեւանցի. մինչ եւ իրենց մօտ ընդամէնը երեք-չորս տողով ներկայացուող միութիւններ Քէշիշեանի մօտ հրաւճուած են քանի մը էջով:

Ներածական մուտքին մէջ հեղինակը ամփոփ տողերով կ'անդրադառնայ իր աշխատանքին տուն տուող դրդապատճառներուն, իրաւացիօրէն նշելով թէ «Վաղուց արդէն հասունցած է հալէպահայ պատմութեան խիստ ուշագրաւ՝ հասարակական, կրթական եւ մշակութային կազմակերպութիւնները ուսումնասիրութեան առարկայ դարձնելու խնդիրը, որ պիտի զայ լրացնելու մենք եւ շատ կարեւոր բաց մը գաղութին ամբողջական պատմութիւնը ուրուագծելու առումով» (էջ 7):

Քէշիշեանի հատորը կը բացուի 32 էջերու վրայ երկարող պատմական ընդարձակ ակնարկով մը, որ ձեւով մը հալէպահայ հին գաղութին ամփոփ պատմութիւնն է, ու կը նախապատրաստէ ընթերցողը նիւթի ընկալումին: Ան կը սկսի գաղութի կազմաւորմամբ ու հնագոյն շրջանի պատմութեամբ, յետոյ կ'անդրադառնայ Կիլիկիոյ կաթողիկոսներու ժամանակաւորապէս Հալէպ հաստատուելու փաստին, գրչութեան դպրոցի գործունէութեան, արհեստակցական «Էսմաֆութիւն»ներու՝ համբարութիւններու գոյութեան ու աշխատանքի ծիրին, արեւելքի ու արեւմուտքի միջեւ տարանցիկ վաճառականութեան մէջ հալէպահայ խճաններու դերին, Պոլսոյ հայոց Պատրիարքարանի եւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեանց հետ Հալէպի Առաջնորդարանի յարաբերութիւններուն, 1908ի օսմանեան սահմանադրութեան հետեւանքով ստեղծուած նոր իրավիճակին, հուսկ՝ անդրադառնալով նաեւ գաղութի նշանաւոր մտաւորական դէմքերուն, ուրուագծելով գրողի ու հասարակական գործիչի անոնց դիմագծերը:

Այս բաժնին մէջ յատուկ ուշադրութեան արժանացած են երկու նիւթեր, որոնց մասին խօսուած է առաւել մանրամասնութեամբ. առաջինը՝ հայկական գաւառներէն ու Կիլիկիայէն պանդուխտներու Հալէպ հոսքն է, իսկ երկրորդը՝ տեղւոյն Ազգային Ներսէսեան Երկսեռ Վարժարանին գործունէութիւնը: Չարմանալի ալ չէ այս նիւթերուն վրայ ծանրանալու հեղինակին մտադրութիւնը, որովհետեւ, ինչպէս ակելի ետք գիրքին ընթերցումով կը պարզուի, Հալէպի մէջ գործած միութիւնները, քիչ բացառութեամբ, հիմնուած են կամ ստատարելու տեղւոյն ազգային վարժարանին, եւ կամ ալ հիմնուած են պանդուխտներու կողմէ՝ օգտակար ըլլալու հայրենի գիւղին, եկեղեցիին ու դպրոցին: Այնպէս որ

այս երկու միջերում առանել ծանօթացումը կը նպաստել անելի լաւ ընկալելու հատորին մէջ ներկայացուած փաստերն ու տեղեկութիւնները, եւ կը նպաստել խոսափելու անտեղի կրկնութիւններէ:

Ի՞նչ եղած է յիշեալ ժամանակաշրջանին հալէպահայութեան թիւը: Հեղինակը, մատնանշելով հանդերձ որ ստոյգ վիճակագրութիւններ կը պակսին, մէկտեղած է առկայ տուեալները, որոնցմէ կը պարզուի որ հայ առաքելական համայնքի թիւը 1880ականներու սկզբնատրութեան տարութեամբ է 2000ի շուրջ, Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի մախօրէին հասնելով 6500ի: Ու երեւակայել, որ այս փոքրաթիւ գաղութն է որ տասնամեակներու վրայ ծնունդ տուած է գիրքին մէջ յիշուած 48 միութիւններուն:

Արժէ գիտնալ նաեւ թէ ի՞նչ էր յիշեալ միութեանց անդամներուն թիւը, եւ քանիներ մերգրաւուած են միութեանկան կեանքին: Տրուած բարձրագոյն թիւը եղած է 165, կայ նաեւ 160 անդամ ունեցող միութիւն մը: Մնացեալները անելի համեստ են իրենց թիւով, մասնաւոր՝ հայրենակցական խմբաւորումները:

Այս ընդարձակ ակնարկէն ետք կու գայ բուն միւթը, գոր հեղինակը բաժնած է երեք խմբաւորումներու.- ա) Հալէպ հաստատուած միութիւններ, բ) հայրենակցական ընկերակցութիւններ, եւ վերջապէս՝ գ) մասնաճիւղեր: Իւրաքանչիւր բաժնի մէջ միութիւնները ներկայացուած են իրենց հիմնադրման ժամանակագրական կարգով:

Առաջին բաժինը, որ ամենէն ընդարձակն է ու կը գրաւէ գիրքին 145 էջերը, նուիրուած է, ինչպէս ըսինք, «Հալէպ Հաստատուած Միութիւններ»ուն: Ներկայացուած են 26 միութիւններ, որոնք գրեթէ առանց բացառութեան հիմնուած են տեղւոյն կրթական շարժումին մղում տալու եւ մշակութային կեանքը աշխուժացնելու նպատակով:

Հալէպի մէջ գործած միութիւններէն առաջինը «Ռուբինեան Ընկերութիւն»ն է, հիմնուած խումբ մը «ազգասէր անձեր»ու կողմէ, 1846ին: Անոր գլխատըր նպատակը եղած է «հայերէնը ծաղկեցնել Բերիայի մէջ»: Միութեան հիմնադրութեան խթան հանդիսացած է տեղւոյն քահանայ հայրերէն Տէր Գեորգ Տէր Մարգարեանի շրջան մը Պօլիս գտնուիլը. ան տեսնելով տեղւոյն «բարեկարգեալ եւ լուսատրեալ դպրոցներուն յառաջդիմութիւնը», եւ իմանալով բարեսիրական-մշակութային միութիւններուն առ աղջ խաղցած դրական դերին մասին, նպաստած է նոյնօրինակ միութեան մը հիմնումին՝ Հալէպի մէջ:

Հետաքրքրական միութիւններ են Արամեան Խնայողական եւ Առեւտրական Միութիւնները, որոնք կը միտէին զարկ տալ կրթական կեանքին եւ նպաստել երիտասարդներու մօտ առեւտրական դաստիարակութեան: Անոնք կը միտէին «Հալէպի մէջ գտնուող հայազգի խոճալիները մասնակից ընել ժամանակիս յառաջադիմութեան բարեացը՝ որոնք գլխաւորապէս երկուքի կը բաժնուին. այսինքն ուսումն եւ վաճառականութիւն» (էջ 49): Բաժնետիրական-շահակցական հիմնուեցնելով գործող այս միութիւնները ծրագրած էին հիմնել վարժարան մը Հալէպի մէջ, եւ արհեստից դպրոց մը Կիլիկիոյ հայաշատ կեդրոններէն մէկուն մէջ:

Կարելի չէ առանց յուզումի կարդալ Հաղէպ ապաստանած սասունցի երիտասարդներուն հոգատարութեան համար ստեղծուած «Սասունցի արեւստաւրաց մասնաժողով»ին (1908) նուիրուած գլուխը: Այդ պանդուխտ երիտասարդները, որոնք բոլորն ալ ամխտիւր կ'աշխատէին փութերու եւ ջաղացներու մէջ, այնքան վատառողջ էին ու հիւանդկախ, որ անոնցմէ ամէն տարի հողին կը յանձնուէին 25-28 մատղաշ գոհեր. հետեւաբար, Ազգային Առաջնորդարանի անմիջական հսկողութեամբ հիմնուած այս մասնաժողովին առաջին ու կարեւորագոյն գործը կ'ըլլայ անոնց յատուկ դարմանատան մը հիմնումը:

Այս բաժնին մէջ յիշատակուած միութիւններուն մէջ քիչ չէ նաեւ քիւր «փափկասուն» տիկիներու կողմէ հիմնուած միութիւններուն, որոնք ծնունդ առած են տեղւոյն իզական սեռի դաստիարակութեան հոգ տանելու նպատակով: Անոնցմէ առանձնապէս պիտի յիշել «Հայուհեաց մատենադարանի խմամակալութիւնը», հիմնուած 1907ին, որ նպատակ ունեցած է «Բերխաբնակ հայուհեաց բարոյական կրթութեան եւ մտքի զարգացման դիւրութիւններ ընծայել, անոնց մէջ արթնցնել ընթերցասիրութեան ոգին եւ միանգամայն վիճակին հայ գիւորէից մէջ աղքատ ուսանողուհեաց գրեական պիտոյքն հոգալ» (էջ 103): Իր գոյութեան կարճ ժամանակամիջոցին, միութիւնը յաջողած է իր միջոցներով Ատաբազարի Հայուհեաց Վարժարան ուղարկել Հալէպի երկարամեայ կրթական մշակներէն Կարապետ Կարիկեանի դուստրը՝ Նուարդը, որ Ազգային Ներսէսեան Վարժարանի շրջանաւարտուհիներէն էր: Ան այս, երկու կողմերուն միջեւ ստորագրուած է համաձայնագիր մը, ըստ որուն Խմամակալութիւնը կը հոգար Օր. Կարիկեանի կրթաթոշակը, դէպի Ատաբազար երթուորածի ու այլ ծախսերը, իսկ Կարիկեան յանձնառու կ'ըլլար իր ուսումնառութեան տարիներուն քիով պաշտօնավարելու Հալէպի Ազգային Ներսէսեան Վարժարանի աղջկանց բաժնին մէջ, վարժարանի հոգաբարձութեան ճշդած ամսաթոշակով: Եւ իրօք, յիշեալը երեք տարուայ ուսումնառութեան շրջանը աւարտելէ ետք կը վերադառնայ Հալէպ ու կը ծառայէ վարժարանին, շրջան մը ստանձնելով նաեւ անոր տնօրէնուհիի պատասխանատու պաշտօնը:

Հալէպահայ միութիւններուն մէջ ուշագրաւ երեւոյթ է «Աղբիւր» Պատանեկան Միութեան գոյութիւնը, հիմնուած մօտաւորապէս 1910ին, ի յիշատակ ազգային-ազատագրական պայքարի հերոս Սերոբ Աղբիւրի:

«Աղբիւր»ը, որ հալէպահայ առաջին պատանեկան միութիւնն էր, իր ոչ այնքան երկար կեանքի ընթացքին ծաւալած է լայն գործունէութիւն՝ առաւելաբար մշակութային եւ մարզական բնագաւառներու ծիրէն ներս: Ունեցած է իր սեփական գրադարան-ընթերցարանը, հրատարակած է հալէպահայ առաջին հայերէն թերթը՝ *Աղբիւրը* (ի դէպ, Քէշիշեան նոր աղբիւրի մը վրայ հիմնուելով անոր հրատարակութեան թուականը ցարդ ծանօթ թուականէն (1913) երկու տարիով ետ տարած է), կազմակերպած է «Ողիմպիական» խաղեր, ստեղծած է ֆութպոլի խումբ, որ թերեւս առաջինն էր բովանդակ Սուրիոյ տարածքին, հաստատած է գիշերային վարժարան, տուած է թատերական ներկայացումներ, եւն., եւն.:

Ու այսպես, իրար կը յաջորդեն «Ազգային «Յառաջ» Ընթերցատուն»ը, «Անդրանիկ Թատերախումբ»ը, «Կիլիկեան Քահանայական Միութիւն»ը, «Հայ Երիտասարդաց Նուագախումբ»ը, Հայ Գրեթու Գիտի եւ Տպագրութեան յոբելենական հանդիսութիւններու նկարագրութիւնը, եւն., եւն.:

Գիրքին երկրորդ բաժինը՝ «Հայրենակցական Ընկերակցութիւններ» վերնագրուած, նուիրուած է հայկական տարբեր գաւառներէ Հալէպ հաստատուած պանդոխտներու հայրենակցական հիմունքներով ստեղծած միութիւններուն: Այս բոլոր միութիւններն ալ ունեցած են ընդհանուր մէկ յայտարար՝ սատարել հայրենի քաղաքին կամ գիտին եկեղեցիին, հիմնել վարժարաններ կամ բարեկարգել այդէն իսկ գոյութիւն ունեցողները եւ օգնել անկար ու կարօտ հայրենակիցներուն:

Հայրենակցան խմբաւորումներու հիմամբ միութիւններ ունեցած են Արարկիրն ու իր գիւղերը՝ Ծագը (երկու միութիւն), Անջըղին (երեք միութիւն), Մաշկերտը (երեք միութիւն) եւ Սաղմկան, Կիւրին քաղաքը, եւ վերջապէս Չմշկածագի գիւղերը՝ իրենց ուրբ միութիւններով: Ընդամենը՝ 19 միութիւն:

Հայրենակցական միութիւններուն մէջ իր գործունէութեամբ առաւել ուշագրաւ է 1863ին կիւրինցի վաճառականներու կազմած «Վահանեան Ընկերութիւն»ը, որ իր կէտարեայ գոյութեան ընթացքին կրցած է մեծապէս նպաստել Կիւրինի կրթական կեանքին: Ան իր հիմնադրութենէն կարճ ժամանակ ետք յաջողած է գոյացնել 500 օսմանեան ոսկիի պատկառելի դասնազօլիս մը, որ աւելի ետք բարձրացած է 1991 ոսկիի: «Վահանեան»ը կրցած է տարեկան 60 օսմանեան ոսկիի նպաստ մը հասցնել Կիւրինի առնուազն հինգ վարժարաններուն, իր միջոցներով կառուցած է քանի մը նոր վարժարաններ, երբեմն Հալէպէն որկնելով նոյնիսկ անոնց վարժապետները: Միութիւնը Կիւրինի վարժարաններուն ապագան ապահովելու համար հաստիքաբեր կալուած մը գնած է Պաթումի մէջ եւ երկու շէնքեր կառուցած Սամսոնի մէջ, ու անոնց տարեկան եկամուտներով ապահոված է հայրենի վարժարաններուն ապագան: Հայրենակցական միւս խմբաւորումները ընդհանրապէս ունեցած են գործունէութեան նեղ շրջանակ (անոնց մասին խօսող աղբիւրներն ալ բաւական ժաւտ են ու անբաւարար): Հայրենի իւրաքանչիւր շրջանի միութիւնները ներայացնելէ առաջ, հեղինակը նախ հակիրճ գիծերով տուած է յիշեալ գիւղին կամ քաղաքին ամփոփ պատմութիւնը, ու յետոյ միայն անդրադարձած միութիւններու գործունէութեան:

Գիրքին վերջին «Մասնաճիւղեր»ու բաժնին մէջ հեղինակը կը խօսի Եղեւիոյ եւ Պալտոյ մէջ հիմնուած երկու տարբեր միութիւններու սատար հանդիսացաւու համար Հալէպի մէջ ստեղծուած անոնց մասնաճիւղերուն մասին: Առաւել հետաքրքրական է Սան Փաւլոյի (Պրագի) մէջ 1912ին, նախկին հալէպահայերու հիմնած միութեան գոյութիւնը, որ, ինչպէս հեղինակը կ'ենթադրէ, կազմուած էր բարեսիրական նպատակներով եւ Հալէպի հայ գաղութին օգնելու առաջադրութեամբ:

Այլառոտ երեսոյթ է որ միութիւններու գործունէութեան հիմնական նպատակներէն մէկը եղած է նիւթական միջոցներ ապահովելը՝ կարենալ իրագոր-

ծելու համար կրթական-մշակութային եւ բարեփրական իրենց ծրագիրները: Կային եկամտոյ ապահովման զանազան աղբիւրներ՝ անդամավճառ, նուիրատուութիւն, հասութաբեր ձեռնարկներ՝ թատերական ներկայացումներ (1911ին ներկայացուած է Շեքսպիրի *Համլէթը*), մարզահանդէսներ, սինեմայի կամ այլ ձեռի հանդէսներ, հաւաքուած գումարներու շահագործում՝ տոկոսով կամ վաճառականական գործառնութիւններով, եււ.: Պէտք է նշել որ, 1866ին հիմնուած «Բերիոյ բարեփրաց ընկերութեան» անդամ արարկիրքի վաճառականները իրենց միջեւ ստեղծած էին տուրքի դրութիւն մը, ըստ դրուն արտածուած իւրաքանչիւր բեռի դիմաց տուեալ վաճառականը միութեան զանձանակը կը մուծէր մէկ դրուշ:

Հալեայահայոց մշակութային այս եռուն կեանքը կանգ կ'առնէ յանկարծ 1915ին: Վրայ կը հասնի Մեծ Եղեռնը ու մշակութային եռուն կեանքով ապրող Հալեայը կը դառնայ գլխաւոր թատերաբեմը արեւմտահայ գաղթականութեան:

1918ի գիմադադարէն ետք կը հիմնուին նոր միութիւններ, մեծ մասամբ՝ հայրենակցական բնոյթի, որոնք կը շարունակեն հիներու գործը: Արժէ որ հայ բանասէր մը առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ դարձնէ յետեղեռնեան շրջանի այս հարիւրաւոր միութիւններուն գործունէութիւնը: Օրինակ, 1920ականներուն, միայն Խարբերդն ու իր շրջակայ գլիղերը առանձինն ունեցած են 26 հայրենակցական մեծ ու փոքր միութիւններ կամ խմբաւորումներ: Պատրաստուելիք այսպիսի հաստոր մը պիտի ըլլար գրախօսուող գիրքին ամմիջական շարունակութիւնը եւ մանրակարը Արեւմտահայաստանի ու Կիլիկիոյ գաղթական հայութեան:

Որքան ծանօթ է մեզի, տակաւին հայկական ոչ մէկ գաղութի կամ հայրենի ոչ մէկ քաղաքի մշակութային կազմակերպութիւններուն պատմութիւնը ուսումնասիրութեան ու վերլուծումի առարկայ դարձած է այսքան խոր ու համապարփակ ձեւով: Հ. Նիքիւն Պօղոսեանի եռահատոր գործը, որքան ալ հետաքրքրական ու արժէքաւոր, չափազանց ամփոփ է ու անոր կը պակսին վերլուծական բաժինն ու շարադրանքը, մանաւանդ որ իւրաքանչիւր միութիւն հոն կը ներկայացուի չափազանց սեղմ տողերով միայն:

Գրախօսուող գիրքը առաւել կ'արժեւորուի անոր համար որ հեղինակը առաւելագոյն չափով օգտագործած է Բերիոյ Թեմի Ազգային Առաջնորդարանին հայրուստ արխիւը: Երբեմն անձան կարծուած արձանագրութիւն մը բաւարար եղած է յայտնաբերելու անձանօք միութեան մը գոյութիւնը, կամ լոյս տփռելու չլուսաբանուած զանազան հարցերու եւ երեւոյթներու վրայ:

Երբ կը խօսինք Բերիոյ Թեմի Ազգային Առաջնորդարանի արխիւային նիւթերուն մասին, հարցում մը ակամայ կը պարտադրէ ինքզինք. այս վաւերաթուղթերը ինչպէ՞ս վրիպած են Սիւրմէեան Սրբազանի աչքէն, ու ան ինչու՞ չէ օգտագործած զանոնք իր ստուարածաւալ աշխատութեան մէջ, ուր երբեմն բազմաթիւ էջեր տրամադրած է ոչ այնքան կենսական նիւթերու, եւ ընդարձակ մէջբերումներ կատարած դիւանական տոմարներէ ու նիստերու ատենագրութիւններէ, մինչ փոխարէնը, անտեսած է պատմութիւնը գաղութի կրթական-մշակութային կեանքին մէջ այնքան մեծ դեր խաղցած բազմաթիւ միութիւններ:

րու, որոնցմէ պէտք է գրէր առնուազն «Ազգային Ներսէսեան Վարժարանի Շրջանաւարտից Միութեան» եւ «Հայտիւնեաց Մատենադարանի Խնամակալութեան» մասին:

Գիրքին ընթերցումը անգամ մը եւս կը համոզէ մեզ թէ որքա՜ն «ամթեղուած գանձեր» կան տակաւին մեր հին մամուլի էջերուն ու դիւանատուններու փոշոտ հաւաքածոներուն մէջ, եւ որոնք կը սպասեն գուրգուրոտ վերաբերմունքի եւ զիրենք յայտնաբերող ու լոյսին յանձնող նուիրեալներու:

Գիրքին լեզուն սահուն է ու ամթերի եւ կը կարդացուի մեծ հաճոյքով, հետաքրքրական վէպի մը նման: Վստահ ենք որ ան անհատնում ատաղձ պիտի մատակարարէ բոլոր անոնց, որոնք վաղը պիտի գրեն ամբողջական պատմութիւնը հայկապահայ գաղթօճախի մշակութային, կրթական, եկեղեցական, թատերական, երաժշտական, մարզական եւ տնտեսական կեանքին:

Եթէ ընդունինք որ հայկապահայ հին գաղութին պատմութիւնը գեղեցիկ խճանկար մըն է, կազմուած գունաւոր բազմաձեւ ու բազմագոյն սալիկներէ, ապա անոր եկեղեցական պատմութիւնը՝ առաջնորդական գաւազան ու կրօնական կեանք, մօտ կէս դար առաջ թողքին յանձնած էր արդէն Սիւրմէեան Սրբազանը: Վարդի Քէշիշեանի գրախօստող հատորով կ'ամբողջանայ խճանկարի եւս մէկ սալիկը՝ մշակութային-հասարակական կազմակերպութիւններու պատմութիւնը: Խճանկարին վրայ տակաւին բաց կը մնան գաղութին կրթական կեանքին, գեղարուեստին, տնտեսական-վաճառականական անցեալին, գրականութեան, կիրառական արուեստին ու վերջապէս՝ հարուստ ամաններ ունեցող գրչութեան դպրոցին յատուկ սալիկները:

Վերջին երեք նիւթերուն վրայ աշխատելու խոստումը լռելեայն տուած է արդէն հեղինակը՝ գրախօստող հատորի վերջաւորութեան իր կենսագրական ամփոփ տողերուն մէջ:

Կը յուսանք որ անոնց իրագործումը չ'ուշանար:

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1 Հ. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեան, Պատմութիւն Հայ Մշակութային Ընկերութիւններու, Ա. հատոր՝ 1957, Բ. հատոր՝ 1963, Գ. հատոր՝ 1969, Վիեննա: